

Çevre Hakkı İle İlgili Uluslararası Gelişmelerin Türk Hukukundaki Düzenlemelere Etkisi

International Developments Related To Environmental Right Effect On Regulations in Turkish Law

Yusuf Ziya AKPINAR

Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, Türkiye

yusuf.akpinar@erdogan.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-1509-6095>

Alındı: 20.12.2020 Kabul edildi: 28.12.2020 Yayınlandı: 30.12.2020

ÖZET

Amaç: Bilimsel ve teknik açıdan hızlı gelişmelerin yaşanması, nüfusun hızla artması, sanayinin gelişmesi, kentleşmenin artması, özellikle büyük devletlerin birbirleriyle olan rekabetlerinin ekonomik ve savunma alanlarında üst düzeylere yükselmesi çevreye verilen zararı geri dönülmesi zor bir aşamaya getirmiştir. Yaşanan bu çevre sorunları insanların kendi yaşamını tehdit ettiği gibi özellikle gelecek nesillere sağlıklı yaşanabilir bir çevre bırakmayı da güçleştirmiştir. Bu durum çevre hakkı kavramının önem kazanmasına, gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevre bırakmak için çeşitli yasal güvencelerle devlet garantisi altına alınmasına olanak sağlamıştır. Yaşanan bu çevre sorunlarının sadece belli bir ya da birkaç ülkeyi değil bütün ülkeleri ilgilendirebilecek nitelikte olması çevre hakkı ile ilgili çalışmaların yalnız ulusal düzeyde değil uluslararası çapta da ele alınmasına, uluslararası sözleşmelerde düzenlemeler içermesine sebebiyet vermiştir. Bu çalışmada ulusal ve uluslararası alanda çevre hakkı düzenlemeleri incelenerek küresel çapta yaşanan çevre hakkına ait gelişmelerin iç hukuktaki yansımaları değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler yapılırken Türk Hukukundaki çevre hakkı düzenlemeleri ve uluslararası çevre sözleşmelerinde yer alan çevre hakkı düzenlemeleri incelenmiştir.

ABSTRACT

The rapid development of scientific and technical aspects, the rapid increase of the population, the development of the industry, the increase of urbanization, and the rise of the competition among big states (especially reach high-level in the economic and defense fields), brought the harm to the environment to an irreversible stage. These environmental challenges have threatened people own lives and made it difficult to leave a healthy habitable environment for future generations in particular. This has allowed the concepts of environmental right to gain importance, as well as that it has enabled environmental right to be guaranteed by states with various legal assurance in order to leave an inhabitable environment for future generations. Being of concern for all countries, not a few, These environmental challenges have led countries to cooperate not only at the national level but also internationally and led them to make regulations in international conventions. This study aims to examine the environmental regulations in national and international level and evaluate the reflection of developments on the right to environmental issues in global scale. While making these assessments, environmental rights regulations in Turkish Law and environmental regulations in international environmental conventions were examined.

Anahtar Kelimeler

Çevre, Çevre Hakkı, Çevre Hukuku, Uluslararası Çevre Hukuku, Türk Hukuku

Keywords

Environment, Environmental Right, Environmental Law, International Environmental Law, Turkish Law

Giriş

İnsanoğlunun toplumlari nasıl oluşturduğu ya da neden toplumlar şeklinde var olduğu konusunda çeşitli dűşüncelere bakılırsa; bunlardan bir kısmı insanoğlunun sosyal bir varlık olması münasebetiyle; yapısı ve doğal özellikleri gereği toplum içerisinde yaşadığını bir kısmı da menfi çıkarları uğruna yani ihtiyaçları daha kolay karşılanabilsin diye toplum içerisinde var olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sebebi hangisi olursa olsun toplumlar halinde yaşayan insanoğlu, bu yaşamı daha güvenli ve barışçıl bir şekilde sürdürebilmek için de bir takım kurallara ihtiyaç duymuştur. Günümüze değin uzanan bu kurallar aslında bir ihtiyacın eseridir. İnsanoğlunun çevreyle olan ilişkisi incelendiğinde insanın nasıl ki bir toplumsal çevreye ihtiyaç duyması söz konusu ise doğal çevreye de ihtiyaç duyduğu, beslenme, örtünme, barınma gibi asli ihtiyaçları doğadan karşıladığı aşıkardır. Sanayileşme ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kentleşme olgusu toplumların demografik yapılarını değiştirmiş, insanların ihtiyaçlarını daha çok çeşitlendirerek bu ihtiyaçların doğadan karşılanması aşamasında da çevreye verilen tahribatı hissedilir bir seviyeye çıkarmıştır. 20. Yüzyılın başlarından beri artarak devam eden bilimsel buluşlar, teknoloji alanında ilerlemeler ve hızla artan nüfus çevreye verilen zararı arttırmıştır. Hava kirliliğinin insanın nefes alabilmesini zorlaştıracak bir seviyeye gelmesi, su kirliliğinin, toprak kirliliğinin sağlığını tehdit eder boyutlara yükselmesi, ormanlık alanların giderek azalması, bir kısım hayvanların nesillerinin tükenme tehlikesiyle karşı karşıya kalması, ozon tabakasındaki delinme, küresel ısınma ve iklimlerin değişmesi gibi yerkünün bütününe ilgilendiren sorunların gün yüzüne çıkması çevreye verilen tahribatı gözler önüne sermektedir. Çevreye verilen bu zararların hissedilir boyutta olması özellikle insanların yaşamını olumsuz etkileyebilecek seviyeye gelmesi çevreyle ilgili hem ulusal hem de uluslararası çapta hukuki düzenlemelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Öncelikle 1972 yılında Birleşmiş Milletlerin düzenlemiş olduğu Çevre Konferansı ile başlayan süreç Stockholm Bildirgesi, Dünya Dođa Şartı, Tokyo Konferansı, Rio Konferansı, Aarhus Sözleşmesi gibi Uluslararası konferanslarla devam etmiştir. Türkiye’de Uluslararası camia da meydana gelen bu gelişmelere paralel olarak dolaylı yollardan 1961 Anayasası, ceza, medeni, Borçlar, su ürünleri, Yeraltı Suları gibi kanunlarda öncesinde çeşitli düzenlemeler olsa da 1982 Anayasası çevre ile ilgili özellikle 56. maddesinde önemli hükümler ortaya koymuştur. Daha sonra 1982 Anayasasından hareketle 1983 yılında Çevre Kanunu uygulamaya girerek Türkiye’de çevre ile ilgili yasal alt yapı tamamlanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada gerek uluslararası boyutta yapılan çevre hakkına dair düzenlemelerin neler olduğu gerekse de iç hukukta bu konuda yapılan düzenlemelerin hangi koşullar altında geliştiği ve neler olduğu hususunda incelemeler yapılacaktır. Bu incelemeler yapılırken 1. bölümde çevre, hak, çevre hakkı gibi kavramların tanımlamaları yapılarak, 2. bölümde çevre ile ilgili tarihsel süreçte gerçekleştirilen uluslararası konferansların çevre hakkı bağlamında ele alınması 3. bölümde Türk Hukukunda çevre hakkına dair düzenlemelerin neler olduğu ve bu düzenlemelerin uluslararası gelişmelerden nasıl etkilendiği incelenmeye çalışılacaktır. 4. ve son bölümde de sonuç kısmıyla çalışma neticelendirilecektir. İlgili literatür incelendiğinde bu konuda yeterince çalışmanın olmaması bu konuda çalışma yapılmasının temel gerekçesi olmuştur.

1. Çevre

Çevre, kavram olarak herkes tarafından bilinebilir gözükmesine karşın tanımlama yapılması gerektiğinde bir o kadar karmaşık ve açıklaması güç bir durumla karşılaşılır. Çünkü kapsam olarak geniş olup sınırlandırılması zor bir kavramdır. Çevre ile ilgili tanımlamalara bakıldığında Türk Dil Kurumu sözlüğünde farklı bilimsel dallara göre farklı tanımlamaların yapıldığı görülür.

Örneğin TDK güncel türkçe sözlüğe göre bir şeyin etrafı, dolayı, yakını, periferi olarak, Biyoloji sözlüğünde bir organizmanın ya da bir parçasının üzerinde etki yapan dış etkenler topluluğu olarak tanımlanırken felsefe sözlüğü'nde, yaşamın gelişmesinde etki yapan doğal, toplumsal, kültürel koşulların toplamı tanımına yer verilmektedir (TDK, 2019). Sözlükteki tanımlamalarda her bilimsel dalın farklı şekilde çevreyi tanımlamaya çalıştıkları görülür. Çevre Kanunumuza göre ise çevre, canlı organizmaların hayatları boyunca ilişkilerini idame ettirdikleri ve karşılıklı olarak etkileşimde buldukları fiziksel, sosyal, ekonomik, biyolojik, ve kültürel ortam olarak ifade edilmektedir (Çevre Kanunu, 1983). Hukuki açıdan ise insanlığın ortak malı olarak tanımlanmaktadır (Hamamcı, 1984). Diğer bir tanımlamaya göre Çevrenin, canlıların yaşayıp gelişmesini sağlayan ve onları sürekli olarak etkileri altında bulunduran fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin bütünü şeklinde tanımlanması da mümkündür (Çanakçıoğlu, 2011)

Çevre dendiğinde; doğal çevre, toplumsal çevre, küresel çevre gibi farklı kapsam alanları olan ifadeler de akla gelmektedir. Dolayısıyla yapılacak tanımın bütünü kapsayıcı nitelikte olması gerekir. En geniş tanımla çevre, insan faaliyetleri ve canlı organizmalar üzerinde anında veya geniş bir zaman içerisinde doğrudan veya dolaylı bir tesirde bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal faktörlerin belirli bir andaki yekûnudur (Keleş, 2012: 33).

Tanım biraz daha derinleştirilirse Çevreyi; nitelik açısından fiziksel ve toplumsal çevre olarak, mekâna göre ise ulusal ve uluslararası veya kırsal ve kentsel çevre olarak sınıflandırmak mümkündür (Keleş, 2012: 35). Canlıların yaşadığı fiziksel olarak algıladığı ortama fiziksel çevredenir ve onun içerisinde değerlendirilen, oluşmasında insanın etkili olmadığı çevreye doğal çevre, insanın ihtiyaçlarını gidermek için kendi eliyle oluşturduğu çevreye de yapay çevre denir.

Toplumsal çevre isetoplumun sınırına dâhil olan bütün olay, olgu, öge, örgüt ve değerleri kapsayan bir terim olarak ifade edilir (Köseihal, 2014) . Bir Mekân olarak çevreye bakıldığında çevre, aslında coğrafi hudutları olan, ulusal çevreden uluslararası çevreye değin uzanan alanlardır.

Çevre kavramıyla ilgili tanımlamalara bakıldığında genellikle insan veya canlı merkezli konuya yaklaşıldığı görülür. Ancak yukarıda Keleş'in tanımının canlı cansız varlıkları kapsayıcı olması çevre kavramına insan merkezli değil de çevre merkezli yaklaşması tanımlamanın yeterliliğini sağlayan en önemli özelliği olarak görülmektedir.

2. Hak

Çevre hakkına geçmeden evvel hak kavramının da ele alınması gerekmektedir. Hak, Hukuk'un korumuş olduğu, yararlanma noktasında bireylerin iradesine bırakılmış olan menfaatler olarak tanımlanmaktadır (Bilgili, 2018). Yine hak kavramı farklı şekillerde de ifade edilebilmektedir. Şu kadar ki; hak, bireylere irade serbestisi tanınması koşuluyla hukuk sistemince korunan yarar (Gözler, 2012: 154) olarak ifade edilebileceği gibi, hukukun bireylere tanımış olduğu yetki veya kısaca "yasal yetki" (Mumcu, 2007: 12) olarak da tanımlanabilmektedir.

Hak kavramı literatürde Georg JELLİNEK sınıflandırması ve Karel VASAK'ın kuşaklara göre sınıflandırması gibi yaygın olarak kabul edilen iki temel tasnife tabi tutulmuştur. Hak özel hukuk ve kamu hukuku kaynaklı olmasına göre temelde ikiye ayrılmaktadır. Öğretide yer alan JELLİNEK sınıflandırmasına göre kamu hakları; aktif, negatif ve pozitif statü hakları olarak sınıflandırılırken özel haklar para ile ölçülüp ölçülmemesine, devredilebilip devredilememesine, Başka bir hakka bağlı olarak ortaya çıkıp çıkmamasına, ileri sürülebilecek kişilere göre tasnife tabi tutulmaktadır. (Bilgili, 2018)

Karel VASAK'ın haklarla ilgili yapmış olduğu değerlendirmeye göre İnsan hakları hak olarak iktidarlar tarafından tanındıktan sonra, sosyolojik, iktisadive siyasi gelişmeler sonucunda tür olarak farklılaşmayabasmıştır. 1700 ve 1800'ü yıllar arasında doğup gelişen klasik haklar

birinci kuşak, 1800 ve 1900'lü yıllar arasında filizlenen sosyal haklar ikinci kuşak haklar şeklinde değerlendirilirken, özellikle II. Cihan Harbin'in akabinde dayanışma hakları olarak da bilinen üçüncü kuşak haklar bu kategoride yerini almıştır. (Dadak, 2015). Hatta günümüzde artık bir kısım hukuki çalışmalarda dördüncü kuşak insan hakları da bir hak olarak ortaya çıkmış ve bu çeşitlilikten nasibini almıştır.

Çevre hakkı ile ilgili yapılan bu çalışma kuşak sınıflandırmasında kategorize edildiği için Jellinek sınıflandırmasının değil, kuşak haklarının kısaca izahatları alt kısımda yapılmıştır.

2.1. Birinci Kuşak Haklar

Özellikle 17. Yüzyıldan itibaren batıda yaşanan gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan birinci nesil haklar da denilen klasik haklar, birey özgürlüğü ve siyasihakları kapsamaktadır ve insanın, insan olmaktan kaynaklanan bir takım haklarasahip olduğu düşüncesininöne sürülmesiyle ilk defa ileri sürülmüş olan haklardır. Yani birinci kuşak haklar aktif statü ve negatif statü haklarının toplamıdır (Dadak, 2015).

2.2. İkinci Kuşak Haklar

İnsanların doğumdan itibaren sahip olduğu klasik haklar da denilen birin kuşak haklar 18. Yüzyıldan itibaren batılı ülkelerin anayasalarında düzenlenen hususlardan olmasına rağmen uygulamalarda yetersiz kalınmış sadece zengin sınıfın sahip olduğu haklar olarak algılanabilen uygulamalara yol açılmıştır. Bu dönemde birçok kısıtlamalara ve eşitsiz muamelelere rastlanılmaktadır. Binaenaleyh salt olarak bireylere özgürlük verilmesinin yeterli olmadığı devlete de bu konuda bir takım sorumluluklar yüklenmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Sosyal haklar olarak da incelenen ve İkinci kuşak haklar olarak bilinenbu yeni hak sınıfında devletin hizmet sunma görev ve sorumluluğubulunmaktadır (Uygun, 2000).

2.3. Üçüncü Kuşak Haklar

17.Yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmelere paralel olarakmeydana gelen birinci kuşak haklarve 19. Yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ikinci kuşak haklar'ın ardından, 2. Cihan harbi sonrasında devletlerin kendi meselesi olmaktan çıkan bir takım insan haklarının uluslararası camiaya taşındığı ve Uluslararası camianın meseleye el atmasıyla birlikte insan haklarının ulus üstü denetim ve koruma mekanizmalarına kavuştuğu bilinmektedir. Bu dönemde bilimde ve teknolojiye yaşanan gelişmelerin meydana getirdiği problemler sonucu oluşan ve "dayanışma hakları" adıyla da bilinen üçüncü kuşak insan hakları ortaya çıkmıştır. Teknoloji ve bilimde yaşanan ilerlemelerin meydana getirmiş olduğurisklere karşı bugünün ve yarının nesillerinin korunması amacıyla Birleşmiş Milletler uhdesinde 1982'de hazırlanan "Dayanışma Haklarına İlişkin Uluslararası Üçüncü Pakt Ön Tasarısı" dayanışma hakları olarak, dört adet hakkı düzenlemiştir. Bunlar; çevre, barış, gelişme ve insanlığın ortak malvarlığına saygı haklarıdır. Üçüncü kuşak haklar birinci ve ikinci kuşak haklardan farklı olarak, toplum içerisinde bulunan bütün insanların gayretlerini birleştirmesini, devlet mekanizmalarının, vatandaşların ve toplulukların sürece aktif olarak katılımlarınızorunlu tutmaktadır (Kaboğlu, 1992).

2.4. Dördüncü Kuşak Haklar

Bilimsel ve teknik anlamda yaşanan ilerlemelerin insanın varlığını tehdit edebilecek özellikler içermesinin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. İnsan'ın genetik yapısı üzerinde çalışma yapılmaması, insanın kopyalanamaması gibi hususlarda insaniyete özgü olan değerlerin muhafaza edilmesi zorunluluğu yeni yeni mevzubahis olan dördüncü nesil haklar kapsamında değerlendirilmektedir. UNESCO'nun, Avrupa Konseyinin konuyla ilgili olarak çalışmalar ortya koyduğu bilinmektedir (Bilgili, 2019)

3. Çevre Hakkı

Çevre haklarını ortaya çıkaran sebeplerin başında bilimde ve teknolojiye yaşanan ilerlemelerinmeydana getirdiği problemler olduğu yukarıda belirtilmişti. Çevreye olan tahribatın hızla artış göstermesi, imha etme kapasitesi yüksek silahların tüm insanlığın varlığını tehdit edecek boyuta ulaşması, dünya üzerinde yaşanan çatışma ve savaşlar, devletlerin aralarındaki iktisadi ve teknolojik kalkınma farklılıkları gibi insanlığın yerküredeki hayatini idame ettirebilme imkanını ortadan kaldırabilecek problemler; ulus üstü platformda ortak bir çalışmayı, bu meselelere ortak çareler bulmayı, uluslararası alanda düzenlenen toplantılarda Üçüncü kuşak hak olarak Çevre hakkının tanınması noktasında gerekliliği gündeme taşımıştır. Çevre hakkı diğer üçüncü kuşak haklarda olduğu gibi diğer bireylerle birlikte yaşama olgusunu ortaya koyar. Çevre hakkı toplumsal hayata dâhil olanların tamamının gayretlerini bütünleştirmesiyle birlikte sağlanabilir (Dadak, 2015).

Üçüncü kuşak haklarda hakkın muhatabı olan kişinin yanında, topluluklara, halklara ve kamu erkine de kolektif sorumluluk açısından pay verilmektedir. Özellikle 1970'lerden sonra oluşan bu yeni nesil haklar, hem dünyamızın yaşanılabilir bir yer olma özelliğini ortadan kaldırabilecek uluslar üstü problemleri çözmeye gayretinden doğması, hem de ülkelerin, uluslararası camianın, kişilerin ve topluluklarının, yani özette herkesin gayretlerini birleştirme zorunluluğunda olması sebebiyle, önem arz etmektedir. 1992 Rio Bildirgesi'nde Çevre Hakkı ile alakalı şu metin hüküm altına alınmıştır; madde 25, "Barış, gelişme ve çevrenin korunması karşılıklı olarak bağımlıdır ve birbirinden ayrılmaz" ilke 1, "Beşeri varlıklar, sürdürülebilir gelişmeye ilişkin kaygıların merkezinde yer alır. Onlar, doğayla uyum içinde sağlıklı ve üretken bir yaşam hakkına sahiptirler" (Kaboğlu, 2000).

2. Cihan harbi sonrasında bilhassa sömürgecilikten çıkmış Üçüncü Dünya ülkesi olarak tanımlanan ülkelerin talebi ve baskısı dolayısıyla dayanışma hakları olarak da isimlendirilen üçüncü kuşak haklar gündem olup tartışılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda çevre hakkı ile ilgili geçmiş tarandığında çok eskilere dayanmadığı yeni sayılabilecek bir hak olarak "barış, gelişme ve insanlığın ortak malvarlığına saygı hakları ile beraber 1986 yılında teklif edildiği görülmektedir (Kaboğlu, 1996). Keza bu üçüncü kuşak hakların bazı noktalardan ulus devletinin eksiklik veya zafiyetlerinden kaynaklandığı da söylenebilir (Ökmen, 1998). Bireylerin hayatlarını sürdürdükleri fiziksel koşulların insanın sağlığını tehdit eder bir duruma gelmesini engelleme hedefine göre çevre hakkı, içerik açısından çevrenin muhafaza edilmesi ve tahribatının önlenmesi ile yakından ilgili olan bir kavramdır. Çevre kavramının içerisine doğal çevre ile birlikte insanın kendi eseri olarak ortaya çıkmış olan sosyo-kültürel çevre de dâhildir (Kuzu, 1997).

Çevre hakkı diğer birinci ve ikinci kuşak haklardan iki temel husustafarklılık göstermektedir. Birincisi hak ve ödev kavramları noktasındadır. Diğer haklarda hakkın kullanımında diğer kimselerin hakkına riayet etme, hakkını engellememe şeklinde ortaya çıkarken, çevre hakkında hak ve ödev kavramları birbirinden ayrılmaz. Kişinin çevre hakkını yerine getirebilmesi için hemhakkı hem de sorumluluğu söz konusudur. Kişi hak ihlali yaşamaması sonucunda talep imkânına sahipken aynı zamanda çevreyi koruma sorumluluğu altındadır (Turgut, 1998). Diğer farklılık ise devlet ve kişi arasındaki muamelelerde ortaya çıkar. Birinci ve ikinci kuşak haklarda kişi devletle karşı karşıyadır. İnsanlar bu hakların kullanımında yadevletin bir şeyleri yerine getirmesini isterler veyadevletin uzakta kalmasını beklerler. Çevre hakkı ile ilgi duruma bakıldığında ise devletin, kişilerin, özel ve kamu teşebbüslerinin dayanışma içinde olmaları zorunluluktur. Toplumun bahse konu aktörlerini görevleştiren onlara bazı hak ve yükümlülükler yükler (Çürük, 2010).

Çevre Hakkının Uluslararası Alanda Gelişimi

İnsanın sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi çevre sorunlarının artması ile paralellik göstermektedir. Çevreye verilen tahribatın artış göstermesini de kapitalist sistemin üretim mekanizmalarından bağımsız değerlendirilemez. Minimum

harcamayla maksimum rantı kazanmayi ilke edineniktisadi mantık, çevre hususunda sadece bir üretim unsuru olarak ele almaktadır (Özdek, 1993).

Sanayileşme alanında yaşanan gelişmeler neticesinde doğaya verilen zararın giderek fazlalaşması çevre bilincini arttıran çevre yanlısı anlayışların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sanayileşme ve doğa arasındaki bu mücadelesüdüğüçe zamanla bu sorun daha fazla insan tarafından benimsenip topluma mal olmuştur. Dolayısıyla sağlıklı yaşanabilir çevre talebi sadece çevreci bir takım örgütlerin söylemi olmaktan çıkarak her kesimi ilgilendiren insanın hayatını idame ettirebilme sorunsalına odaklanmıştır (Kaboğlu, 1996)

Çevre hakkı ile ilgili gelişim sürecine bakıldığında insan haklarında meydana gelen değişimlerde olduğu gibi problemlerin düzenli ve yıkıcı hale gelmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Çevresel sorunlar bilhassa 1900'lü yıllardan itibaren vahametli ve kolaylıkla hissedilen, hayat kalitesini düşüren bir özelliğe sahip olmuştur. İklimsel değişiklikler, küresel ısınma, ormanlık alanların azalması, hava ve suda kikirilik oranlarının giderek artması, çöl arazilerindeki artış, atıkların dönüştürülmesi sorunu insanın günlük yaşantısını direkt olumsuz yönde etkilemiştir. Bu problemlerden bazıları canlı türlerindeki çeşitliliği ve insanın hayatını tehdit edebilecek kapasiteye ulaşmıştır (Semiz, 2016).

Çevre ile alakalı ortaya çıkan sorunlara yönelik yapılan mücadelelerin öncelikle ulusal boyutlarda yapıldığı daha sonrasında çevresel sorunların pek çok ülkeyi aynı anda etkileyebilecek kapasiteye sahip olduğunun anlaşılması ile birlikte uluslararası boyutta mücadelelere girildiği görülmektedir. Bu bağlamda Amerika Birleşik Devletleri'nde 1872 yılında Yellowstone Parkı'nın ve daha sonra Yosemite Milli Parkı'nın oluşturulması, İngiltere'de 1956'da temiz hava yasasının çıkarılması, Finlandiya'da 1961 yılında Su Kirliliği Yasasının çıkarılması, Bulgaristan'da 1963 yılında, Belçika'da 1964 yılında, Norveç'te 1970 yılında, Danimarka'da 1972'de Doğayı Koruma ile ilgili yasaların çıkarıldığı görülmektedir (Güneş, Coşkun, 2004).

Uluslararası bir özelliğe bürünen çevresel problemler yalnızca ülkeleri değil devlet dışında faal olan farklı kuruluşları da konu ile alakalı duyarlı olmaya itmiştir (Keleş ve Hamamci, 1998). Avrupa Birliği, çevresel problemlere ilişkin olarak geliştirmiş olduğu yöntemlerle çevre hukuku açısından önemli bir örgüttür. Avrupa Birliği, çevre ile ilgili müktesebatına uygun davranmayan devletleri Adalet Divanına gönderebilme yetkisi açısından ehemmiyetli bir örgüttür (Görmez, 2003). Çevre ile ilgili kurallara uymayan birliğe mensup devletler çeşitli yaptırımlara maruz kalmaktadır.

Çevre hakkı noktasında yapılan düzenlemelerin ulus üstü platformlarda tartışılıp belgelendiğini gösteren çalışmaları içerisinde insan haklarına dair yapılan sözleşmeler, çevre koruma sözleşmeleri, uluslararası çevre hukuku, uluslararası mahkeme kararları gibi kaynaklar yer almaktadır (DEMİREL, 2011). Uluslararası alanda çevre ile ilgili önemli bir etki yaratan düzenlemeler Stockholm Bildirgesi, Dünya Doğa Şartı, Brundlant Raporu, Rio Metinleri, Johannesburg Bildirgesi, İstedğimiz gelecek sonuç bildirgesi, Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı, İnsan Hakları Amerika Sözleşmesi, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı örnek olarak verilebilir (Semiz, 2016).

Çalışmanın alt kısmında çevre hakkı ile ilgili uluslararası alanda yapılan çalışmalardan bazıları incelenecektir.

1. Stockholm Konferansı

Çevre hakkı kavramının Birleşmiş Milletler nezdinde ortaya konulduğu ilk konferans Stockholm Konferansıdır. Birleşmiş Milletler tarafından 5 Haziran - 16 Haziran 1972 tarihleri arasında İsviçre'nin Stockholm kentinde gerçekleşen konferansa Türkiye'de dahil 113 ülke katılım göstermiştir. Stockholm konferansında çevreyi korurken muhatap olunan çeşitli problemlerin,

insanların sahip olduğu haklar çerçevesinde ele alınabileceğini ortaya koymaktadır. Stockholm konferansı sonucunda yayınlanan 26 maddelik sonuç metnindeki ilk maddede "İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel hakkına sahiptir" prensibi yer almaktadır (Demirel, 2011). İlk defa bir uluslararası metinde sağlık açısından elverişli bir doğada yaşam hakkına vurgu yapılması çevre hakkının gelişimi açısından önemlidir. Stockholm konferansında direkt olarak bir çevre hakkı kavramından bahsedilmemesi lakin çevre hakkının doğup gelişebilmesi için uygun bir ortam oluşturulmaktadır. Konferansın önemli bir yönü de insan haklarının çevre sorunsalı ile ilişkisinin eşitlik ve özgürlük gibi kavramlar eşliğinde, açıkça kurulduğu ve bu durumun bildirgeye imza koyan birçok ülke tarafından kabul edilmesidir (Turgut, 2009).

2. Dünya Doğa Şartı

28 Ekim 1982'de Stockholm Bildirgesinin 10. Yılında Birleşmiş Milletlerce kabul edilen yumuşak bir hukuki metin olan Dünya Doğa Şartında insan, doğadan bağımsız bir varlık olarak değil onun bir parçası olarak ele alınmıştır. Bütün canlılarının insane sağladığı çikara bakmaksızın önemli ve değerli olduğu beyan edilmiştir. İnsanın doğayı oluşturan diğer unsurlara da dikkatli yaklaşması onlara gereken saygıyı vermesi gerektiği kararda ele alınmıştır (Semiz, 2016)

Dünya Doğa Şartı'nın teorik bir niteliğe sahip olmaktan daha çok, çevre hakkının tesis edilebilmesi doğrultusunda bireylerin ve Devlet sorumluluklarını ete kemiğe büründürdüğü ifade edilebilir. (Kaboğlu, 1996). Dünya Doğa Şartı'nı farklı kılan husus çevre hakkı ile ilgili diğer düzenlemelere nazaran çevre anlayışında insanı merkeze koymayan bir tarzda olmasıdır.

3. Brundlant Raporu

Birleşmiş Milletler Çevre ve Gelişme Komisyonu 1987 yılında yayınlamış olduğu Brundtland Raporu olarak ele alınan "Ortak Geleceğimiz" ismiyle de bilinen rapor "sürdürülebilir kalkınma" kavramı üzerinde durmuştur. Brundlant raporu sürdürülebilir kalkınmayı "şimdiki kuşakların gereksinmelerini, gelecek kuşakların gereksinmelerinin karşılanmasını engellemeden karşılama" olarak tanımlamaktadır. Çevre hakkının hayata geçmesinde halen yaşayan kuşak ve gelecekte yaşayacak olan kuşak arasında dayanışmanın ve adaletin iyileştirilerek tesis edilmesi önemiyet arzetmektedir (Abdulahkimoğulları, 2011).

Raporun çevre hakkı açısından dikkate değer yönü; sürdürülebilir kalkınmayı ön plana çıkararak bu kavramı dayanışma hakları bağlamında ifade etmeye çalışmasıdır.

4. Rio Konferansı

1972 yılında yapılan Stockholm Konferansının 20 yıl sonrasında çevresel problemler giderilebilmesi için uluslararası mecradagerçekleştirilen önemli konferanslardan biri de 3-14 Haziran 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Konferansıdır. Konferansın temel gündemi, çevre ve kalkınma konularıdır. Konferansa sadece devlet temsilcileri değil sivil toplum örgütleri de iştirak etmiştir. Konferansın bitiminde ilan edilen bildirgenin ilk maddesi çevre hakkı kapsamında ele alınabilecek değerlendirmeler içermektedir. 1.madde de yer alan; "sürdürülebilir kalkınmanın odak noktasını oluşturan insanlar, doğa ile uyumlu, sağlıklı ve üretken yaşam hakkına sahiptir" hükmü insan ve çevre haklarını karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde ele alan bir çerçeve oluşturmuştur. Yine bu bildirgenin 10. maddesi çevre hakkı ile ilgili olarak sul açısından üç temel hakka dair tespitler ortaya koymuştur. Bu madde; "çevresel konular en iyi şekilde ilgili tüm vatandaşların uygun düzeyde katılımıyla ele alınabilir. Ulusal düzeyde, her bireyin zararlı maddeler ve kendi topluluklarındaki faaliyetlere ilişkin bilgiler dâhil olmak üzere kamu otoritesi tarafından tutulan bilgilere uygun bir şekilde erişim hakkı ve karar alma süreçlerine katılım imkânı olmalıdır" şeklindedir. 10. Maddeden hareketle Rio bildirgesi, çevre hakkı kavramını "bilgi edinme hakkı", "katılım hakkı" ve "başvuru hakkı" olarak üç önemli usuli hakla desteklemektedir. (Bilgili, 2015)

Çevre Hakkının Türkiyedeki Gelişimi

Hukukumuzda çevrede meydana gelen tahribat nedeniyle ortaya çıkan zararın giderilmesi ile ilgili olarak yapılan yasal değişiklikler hukuksal gelişim açısından üç kısımda irdelenebilir; Birinci

kısımda, komşuluk hakları ile ilgili düzenlemelerle yetinilmiştir. Daha sonra bu düzenlemeler çevrede oluşan zarar miktarının oldukça fazlaşması hasebiyle yeterli olamamıştır. İkinci kısımda tehlikeli işler sebebiyle çeşitli kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan zarar miktarının giderilebilmesi önemli problem olmuştur. Üçüncü kısımda ise, çevrede oluşan tahribat nedeniyle ortaya çıkan zararın giderilmesi ve tazmin edilebilmesi için özel düzenlemelerin söz konusu olduğu evredir (Ertürk, 1996:174).

Türkiye’de çevre hakkı ile ilgili ve sonraki kuşakların yaşama haklarında birlikte ele alan politikalar 1973 sonrasında ortaya çıkmıştır. Çevre konusu Türkiyede Politikacılar açısından sempati duyulan bir konu olsada öncelikler içerisine girememiştir. Ya büyük çapta yaşanan çevresel sorunlar ya da uluslararası sözleşmelerden kaynaklanan zaruriyetler dışında çevreci politikaların çoğunlukla kalkınmayı yavaşlatıcı olduğu düşünülmüştür. Ülkemizde III. Beş yıllık kalkınma program (1973-1977) ve 1973 yılı program Çevre konusuna ilk defa yer vermiştir. Fakat yine de çevre ile ilgili politikaların ülkede sanayileşmeye ve kalkınmaya engel teşkil etmemesi gerektiği hususunun altı çizilmiştir (Arat, 2000). Bu çerçevede Türkiye’de çevre kavramı iktidar politikalarına konu edilmesi açısından 26.1.1974 yılında kurulan hükümetin TBMM’de 1.2.1974 tarihinde okumuş olduğu hükümet programında ilk kez ele alınmıştır. Bu programda, kentlerin aşırı şekilde büyümesini önleme, çevresel sağlık sorunlarını en aza indirmeye noktasında gerekli önlemlerin alınması, hava ve su kirliliğinin önlenmesi, insanların sıhhatini etkileyebilecek doğa şartlarını kötüleştiren hususların çözülmesi noktasında lazım olan tedbirler ele alınmıştır (Demirel, 2011).

Hukuki açıdan anayasal çerçevede 1961 Anayasası çevre hakkı ile doğrudan olmasa da dolaylı olarak ilgili çok sayıda hüküm içermektedir. Anayasanın 52. maddesi devletin toprağın kaybolmasını önleme yükümlülüğünden, 131. madde ormanlık alanların korunması ve genişletilmesi yükümlülüğünden ve ormanların kamu yararı çerçevesinde kullanılabileceği hususlarından bahseder. Bu düzenlemelerin yanında 1961 Anayasası çevre hakkı ile doğrudan ilgili olabilecek olan hüküm sağlık hakkını düzenleyen 49. maddesidir. Bu maddeye göre “Devlet herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir.” Bu madde de uygun yaşam koşullarına sahip bir çevrenin sağlığı ile ilgisiz düşünülerek temiz koşullarda yaşamayı sürdürmenin anayasal bir hak olduğu ifade edilerek, metin bu şekilde anlaşılmıştır (Özdek, 2003). Bu yorum 1982 anayasasında çevre hakkı düzenlenene kadar devam etmiştir.

Çevre hakkı, halen yürürlükte olan 1982 anayasamızın 56. Maddesinde şu şekilde hüküm altına alınmıştır; “Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir.” Bu hüküm, Anayasamız’ın ‘Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler’ başlığını taşıyan 3. bölümünde, ‘Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması’ başlığı altında düzenlenmiştir. Anayasamız dayanışma haklarını ayrı şekilde kategorilendirmemiş bir dayanışma hakkı olan çevre hakkını sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler başlığı altında incelemiştir. 1982 Anayasası bu maddesinde vatandaşlara çevre ile ilgili bir takım hak ve sorumluluk yüklerken devlete de çevre hakkının korunması noktasında görev vermiştir (Çürük, 2010).

Anayasamızda çevre hakkı ile ilgili düzenlemenin “Dayanışma Hakları” şeklinde olmaması bunun yerine “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” olarak metne girmesi olumlu olarak da algılanabilmektedir. Zira, halen somut bir yaptırıma bağlanamamış, özellikleri dahi tartışma konusu olan dayanışma hakları kategorisinde bulunması belirsiz bir durumla karşılaşılmaması sonucunu doğurur. Fakat çevre hakkı hususunun bu belirsiz duruma karşı sabrı yoktur (Tunç ve Göven, 1997).

Anayasamızın 65. Maddesi de çevre hakkı açısından ehemmiyet teşkil etmektedir. Bu madde de “Devlet sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile verilen görevlerini bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” Hüküm söz konusudur. Bu metinden çıkan husus devlet çevre hakkı ile ilişkili ödevlerini parasal

kapasitesi çerçevesinde düzenlemeye çalışacaktır (Çürük, 2010).

Yine konuyla ilgili anayasamız incelendiğinde anayasamızın 43., 44., 45. ve 169. maddeleri de doğrudan olmasada dolaylı olarak çevre hakkına dair düzenlemeler içermektedir. Çevre hakkına dair hukuki düzenlemenin anayasaya girmesi konuyla ilgili yasal düzenlemelerin yapılması sonucunu etkilemiştir. Konuyla ilgili 1983 yılında çıkarılan çevre yasası ve bununla birlikte var olan çevre ilgili diğer yasalar milli parklar kanunu, köy kanunu, liman kanunu ve orman kanunu ve bunların eklentileridir.

Anayasada belirtilen kimi hususlar çevre ile ilgili çıkarılan diğer mevzuatlarımızda daha da somutlaştırılmaktadır. Örneğin; Anayasamızın 56. Maddesinde mesuliyet ve müeyyide unsurları hususunda bir düzenleme içermemesine rağmen, 2872 sayılı Çevre Kanunu 3. ve 28. maddelerinde sorumlulukla ilgili olarak metinler yer almaktadır. 3. madde "Kirleten Öder" ve 28. madde "Kusursuz Sorumluluk" prensiplerine yer vererek konuyu düzenlemektedir. (Çolakoğlu, 2010)

Çevreyle ilgili olarak iç hukukumuzda yapılan reformlar dolaylı olarak başlayıp doğrudan düzenleme yapmaya doğru uluslar arası alandaki değişim paralelinde olmuştur. İlk etapta, çevreyle doğrudan alakalı olmayan ancak çevreyi koruma amacına yönelik kanuni değişiklikler söz konusu olmuştur: İl İdaresi, Medeni, Ceza, Borçlar, Yeraltı Suları, Su Ürünleri, Kara Avcılığı Kanunu gibi farklı problemleri çözmeyi hedefleyen ve çevre ile ilgili bir kısım ifadeler içeren normlardır (Ertürk, 1996; Ürkmez, 2005).

Sonuç

Uluslararası alanda çevre hakkı başlangıçta antroposentrik bir yaklaşımla ele alınmaya başlamıştır. Çünkü doğaya verilen tahribat; doğrudan toplumların hayatlarını zorlaştırmaya, yaşam kalitesini olumsuz olarak etkilemeye ve doğanın bu zararları kendi yöntemleriyle giderememeye başlamalarına neden olduktan sonra devletler önce kendi ulusal sınırları içerisinde çevresel sorunları önlemeye, vatandaşlarının çevresel sorunlarını çözmeye yönelik politikalar üretmeye koyulmuştur. Türkiye de çevresel sorunlara değinme, önlem alma açısından ilk dönemde diğer ülkelerde olduğu gibi kendi iç meselesi olarak önlemler almaya çalışmış ve çevre kaynaklı sorunlara ilişkin sayılabilecek yasal düzenlemeler yapmıştır. 1956 tarihli Orman Yasası, 1935 tarihli limanlar kanunu, 1924 tarihli Köy Kanunu bu çevresel sorunları irdeleyen bunlara yönelik hükümler içeren düzenlemelerdir. Sanayileşmenin artmasıyla beraber paralel olarak tüketiminde artması devletlerin kalkınmayı temel amaç edinmesi zaman içerisinde çevresel sorunların daha büyük çapta yaşanmasına ve çevre ile ilgili problemlerin aslında iç mesele olmaktan ziyade bir çok ülkeyi aynı anda etkileyebilecek hatta bütünüyle yerküreyi ilgilendirebilecek problemler olduğunun anlaşılmasına sebep olmuştur. Ve ülkeler ulusal düzeyde düzenlemeler yapmaya çalışsa da aslında ulusüstü platformların oluşturulması ve bir çok ülkenin bir araya gelerek uluslararası çevre politikalarını belirlemesi ihtiyacı, çevresel sorunların yoğun olarak hissedilmeye başlandığı dönemde hasıl olmuştur. Özellikle 1970'lerden sonar çevre ile ilgili uluslararası konferansların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Çevresel sorunlara; uluslararası örgütlerin, bir çok ülkenin katılımlarıyla gerçekleştirmiş olduğu konferanslar sonucunda almış oldukları kararlar çerçevesinde politikalar belirlendiği görülmektedir. 1972 Stockholm Konferansıyla başlayan süreç akabinde bir çok konferansla devam etmiştir. Halen de devam etmektedir. Çalışmada kısmen daha önemli görülen uluslararası konferanslardan bahsedilmiştir. Johannesburg Bildirgesi, İstedığımız gelecek sonuç bildirgesi, Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı, İnsan Hakları Amerika Sözleşmesi, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı gibi çalışmaya dahil edilmeyen bir çok konferans daha vardır. Bu konferanslarda kabul edilen bildiregelerin ülkelerin çevre hakkı veya çevresel sorunlar ile ilgili politikalarına yön vermesi gerekirken devletlere bilgiregeye imza koymama, sonradan çekilme veya uymama durumunda cezai müeyyide eksikliği olması gibi sebeplerle çevresel politikaların uluslar üstü belirlenen standartlara erişmesini zorlaştırmaktadır.

Çevre hakkı kavramı ile ilgili olarak uluslararası alanda zaman içerisinde insan merkezli yaklaşımdan çevre merkezli yaklaşıma doğru bir seyir izlendiği görülmektedir. Türkiyede ise uluslararası çevre sözleşmelerine katılan bir devlet olması ayrıca bu tip çalışmalarını yapan Birleşmiş Milletler veya Avrupa Birliği gibi üye olunan veya üye olunmak istenen örgütlere bağlılık nedeniyle uluslararası alanda çevresel gelişmelere paralel olarak Türk hukukunun evrildiğini söyleyebiliriz. Başlangıçta çevreyi sorun olarak ele almamız ve bu yönde politikalar belirlememiz daha sonra insan merkezli bir yaklaşımla dolaylıda olsa 1961 Anayasasında çevre hakkına yer vermemiz 1982 Anayasasında ise yine dolaylı olarak çevre hakkını işlememiz ancak bu kez hem devlete hem de vatandaşlara çevrenin kullanımı ve korunması ile ilgili hususlarda görev ve sorumluluk vermemiz sürecin dünya ile paralel olarak yasal statüde çevre merkezli bir anlayışa doğru evrildiğini göstermektedir ancak henüz tam anlamıyla sınırları belli, kavramı ve tanımı net bir şekilde yasal zeminde düzenlenen, çevrenin kendiliğinden bir takım haklara sahip olduğunu ifade eden bir anlayış ortaya çıkmamıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi çevre gibi çevre hakkı kavramının da uluslararası niteliği olması ve uluslararası çevresel örgütlerin, mekanizmaların bu konuda yetersiz oluşu çevre hakkı ile ilgili standartların yeterince geliştirilememesine kapı aralamaktadır.

Not Yazar tarafından herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yazar Hakkında

Yusuf Ziya AKPINAR. Öğretim görevlisi olarak

Kaynakça

- ABDULHAKİMOĞULLARI Erdal Küresel ulusal ve yerel düzeyde bir insan the development of right to environment as a human right at the global,”. - 2011.
- ARAT Zeynep. “1970’lerden Sonra Çevrede Kurumsal Yapının Gelişimi”.. - İstanbul : Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, 2000.
- BİLGİLİ Fatih Hukukun Temel Kavramları. - : Dora Yayınevi, 2019.
- BİLGİLİ M.Yunus, Anayasal hak olarak çevre hakkı,. - : Çankırı K Üni. SBE Dergisi, 2015.
- ÇANAKÇIOĞLU Mustafa , Çevre Perspektifleri İnsan ve Çevre. - İstanbul : Derin Yayınları, 2011.
- ÇOLAKOĞLU Elif. Haklar Söyleminde Çevre Eğitiminin Yeri Ve Türkiye’de Çevre Eğitiminin Anayasal Dayanakları.. - : Türkiye Barolar Birliği Dergisi,, 2010.
- ÇÜRÜK Leyla Türk Hukukunda Çevre Hakkının Korunması. - 2010.
- ÇÜRÜK Leyla, Türk Hukuk. Çevre Hakkının Korunması. : Bartın İİBF Dergisi, 2010.
- DADAK Kemal. Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı [Dergi]. - : UYUŞMAZLIK MAHKEMESİ DERGİSİ, 2015. - 309–26..
- DEMİREL Orse İnsan Hakları Açısından Çevre Hakkı [Dergi]. - 2011.
- ERTÜRK H. Çevre Bilimlerine Giriş [Dergi]. - Bursa : Uludağ Üniversitesi Yayını., 1996.
- GÖRMEZ K. Çevre Sorunları ve Türkiye [Dergi]. - Ankara : Gazi Kitabevi, 2003. - Cilt 3.Baskı.
- GÜNEŞ Yusuf ve Aynur A. Coşkun Çevre Hukuku [Dergi]. - İstanbul: : Kazancı Kitap,, 2004.. - Cilt Birinci Baskı.
- KABOĞLU Çevre Hakkı”,(İnsan Hakları) [Dergi]. - İstanbul : YKY, 2000. - 16.
- KABOĞLU İ. Çevre Hakkı [Dergi]. - Ankara, : İmge Yayınevi, 1996.. - Cilt 3. Baskı.

- KABOĞLU İnsan Haklarının Gelişmecisi Özelliği ve Anayasa Yargısı”(Anayasa Yargısı), [Dergi]. - Cilt Cilt 9(1992), s.123;.
- KAYPAK Şafak Çevre Hukukunun Ulusal Ve Uluslararası Boyutları. [Dergi]. -: Adiyaman University Journal of Social Sciences. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.256>, 2012.
- KELEŞ R.,Hamamcı,C., Çevre bilim [Dergi]. - Ankara : İmgeKitabevi, 1998. - Cilt 3.Baskı.
- KUZU B. Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı: Çevreye BirKamu Hukuku Yaklaşımı [Dergi]. - İstanbul : Fakülteler Matbaası, , 1997.
- MUMCU A. İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri Kavramı. A.T. Yürük, K. Selvi (Editör). İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri. [Dergi]. : Anadolu Üni. Yayını No: 1590, Açıköğretim Fakültesi , 2007. - Cilt Yayını No: 842, s: 1- 18..
- ÖKMEN M. “Bir İnsan Hakkı Olarak Kentsel Haklar ve BazıMülhazalar”, Yeni Türkiye, [Dergi]. - 1998. - ss. 1199-1207 : Cilt 22.
- ÖZDEK E.Yasemin. İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı. [Dergi]. - Ankara : Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, , 1993. - Cilt Birinci Baskı.
- TUNÇ H., -Göven, Y. Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası [Dergi]. - Erzincan : A.Ü. .
- TURGUT N.Y. Çevre Politikası ve Hukuku [Dergi]. - Ankara : İmaj Yayınevi., 2009.
- TURGUT Nükhet Çevre Hukuku(Karşılaştırmalı İnceleme), [Dergi]. - Ankara : Savaş Yayınevi,, 1998. - Cilt Birinci Baskı.
- UYGUN Oktay İnsan Hakları Kuramı [Dergi]. - İstanbul : [yazarı bilinmiyor], 2000.
- ÜRKMEZ T. Hukuk ve Çevre [Dergi]. : CEKÜD, E-Dergi, <http://www.cekud.org/site/page.asp?dsy>, 2005.